O‘ZBEK BADIIY DISKURSIDA FRAZEOLOGIZMLARNING LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Komilova Sug‘diyona,
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti,
xorijiy til va adabiyoti fakulteti, magistr talabasi

ANNOTATSIYA: Mazkur tezis o‘zbek badiiy diskursida frazeologizmlarning lingvokognitiv xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Unda frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi, obrazli tabiati hamda inson tafakkuri va milliy-madaniy tajriba bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Badiiy matnda qo‘llangan frazeologizmlarning konseptual asoslari, ularning hissiy-ekspressiv mazmun hosil qilishdagi roli hamda muallif va personaj nutqini shakllantirishdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, o‘zbek tilidagi “ko‘ngil”, “yurak”, “ko‘z”, “bosh” kabi tayanch konseptlar asosida yuzaga kelgan frazeologik birliklarning milliy tafakkur va obrazli idrok bilan aloqasi ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijasida frazeologizmlar til, tafakkur va madaniyat kesishgan nuqtada shakllanuvchi murakkab birlik ekanligi asoslanadi.

KALIT SO‘ZLAR: frazeologizm, lingvokognitiv xususiyat, badiiy diskurs, konsept, obrazlilik, milliy-madaniy mazmun, tafakkur, semantik yaxlitlik, o‘zbek tili, badiiy matn

АННОТАЦИЯ: Данная работа посвящена изучению лингвокогнитивных особенностей фразеологизмов в узбекском художественном дискурсе. В ней анализируются семантическая целостность фразеологических единиц, их образная природа, а также связь с человеческим мышлением и национально-культурным опытом. Освещаются концептуальные основы фразеологизмов, употребляемых в художественном тексте, их роль в создании эмоционально-экспрессивного содержания, а также значение в формировании авторской и персонажной речи. Кроме того, раскрывается связь фразеологических единиц, основанных на

ключевых концептах, таких как «душа», «сердце», «глаза», «голова», с национальным мышлением и образным восприятием мира. В результате исследования обосновывается, что фразеологизмы представляют собой сложные единицы, формирующиеся на пересечении языка, мышления и культуры.
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: фразеологизм, лингвокогнитивная особенность, художественный дискурс, концепт, образность, национально-культурное содержание, мышление, семантическая целостность, узбекский язык, художественный текст

ABSTRACT: This thesis is devoted to the study of the linguocognitive features of phraseological units in Uzbek literary discourse. It analyzes the semantic integrity of phraseological units, their figurative nature, and their connection with human thinking and national-cultural experience. The study highlights the conceptual basis of phraseological units used in literary texts, their role in creating emotional and expressive meaning, and their importance in shaping both the author's and the character's speech. It also reveals the relationship between phraseological units based on such key concepts as "heart," "soul," "eyes," and "head" and the national way of thinking and figurative perception of the world. The research proves that phraseological units are complex language units formed at the intersection of language, thought, and culture.

KEYWORDS: phraseological unit, linguocognitive feature, literary discourse, concept, imagery, national-cultural meaning, thinking, semantic integrity, Uzbek language, literary text

KIRISH

Frazeologizmlar tilning milliy ruhini, xalqning dunyoqarashi va obrazli tafakkurini o‘zida mujassam etuvchi eng faol birliklardan biridir. Ayniqsa, badiiy diskursda ular oddiy nominativ vosita bo‘lib qolmay, matnning estetik ta’sirini kuchaytiruvchi,

qahramon ruhiyati va muallif munosabatini nozik ifodalovchi semantik-stilistik qatlam sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilshunosligida frazeologik birliklarning ma’nosi, tuzilishi va qo‘llanish xususiyatlari bo‘yicha muhim ilmiy tadqiqotlar yaratilgan bo‘lib, Sh. Rahmatullayevning frazeologik lug‘ati hamda o‘zbek tili stilistikasiga oid manbalar bu yo‘nalishning tayanch asoslarini tashkil etadi.

So‘nggi davr tilshunosligida til birliklarini faqat struktur yoki semantik jihatdan tavsiflash yetarli emasligi, ularni inson tafakkuri, idrok jarayoni va madaniy tajriba bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligi kuchaydi. Shu jihatdan lingvokognitiv yondashuv frazeologizmlarning ichki obrazini, konseptual asosini va milliy-madaniy motivatsiyasini ochib berishda muhim metodologik imkoniyat yaratadi. O‘zbek tilshunosligida antropotsentrik va kognitiv yo‘nalishlarning mustahkamlanishida D. Xudoyberganovaning matn tadqiqiga bag‘ishlangan ishlari, shuningdek, kognitiv tilshunoslikka oid o‘quv va ilmiy manbalar alohida o‘rin tutadi.

Badiiy diskursda qo‘llangan frazeologik birliklar ko‘pincha tayyor ibora sifatida emas, balki muallif tafakkuri, personaj nutqi va matnning yashirin semantik qatlamlari bilan uzviy bog‘langan holda namoyon bo‘ladi. Shu sababli ularni lingvokognitiv nuqtai nazardan tahlil qilish frazeologizmning nafaqat lug‘aviy ma’nosini, balki uning ortida turgan konsept, assotsiativ tasavvur, emotsional fon va milliy madaniy kodni ham ochishga yordam beradi. O‘zbek badiiy matnlarida, xususan, “ko‘ngil”, “yurak”, “ko‘z”, “bosh” kabi tayanch obrazlar asosida yuzaga kelgan frazeologik birliklar xalqning olamni idrok etish usuli bilan chambarchas bog‘liq ekanini zamonaviy maqolalar ham ko‘rsatadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, o‘zbek badiiy diskursidagi frazeologizmlarni lingvokognitiv jihatdan o‘rganish til va tafakkur munosabatini, milliy konseptlar ifodasini hamda muallifning individual nutqiy uslubini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bunday tahlil frazeologik birliklarning faqat turg‘un ibora sifatidagi tabiatini emas, balki ularning badiiy matnda ma’no hosil qiluvchi, emotsional-ekspressivlikni

kuchaytiruvchi va madaniy axborotni uzatuvchi murakkab birlik ekanini ham yoritadi. Shu bois frazeologizmlarning lingvokognitiv xususiyatlarini tadqiq etish bugungi o‘zbek tilshunosligi va matnshunosligining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu ishning maqsadi o‘zbek badiiy diskursida qo‘llangan frazeologizmlarning lingvokognitiv xususiyatlarini tahlil qilish, ularning konseptual asosini, obrazli tafakkur bilan aloqasini va badiiy matndagi funksional yukini ochib berishdan iborat. Shunga ko‘ra, tadqiqotda frazeologik birliklarning nazariy tavsifi, lingvokognitiv mohiyati, badiiy matndagi qo‘llanish xususiyatlari va milliy-madaniy mazmuni ko‘rib chiqiladi.

ASOSIY QISM

Frazeologizmlarning lingvokognitiv tabiati

Frazeologizmlar tilning shunday qatlamini tashkil etadiki, ularda xalqning ko‘p asrlik tajribasi, obrazli tafakkuri va voqelikni idrok etish usullari mujassamlashadi. O‘zbek tilshunosligida frazeologik birliklar, avvalo, semantik yaxlitlik, turg‘unlik va ko‘chma ma’no asosida tavsiflanadi [1]. Sh. Rahmatullayevning frazeologik lug‘ati o‘zbek tilidagi iboralarning ma’no, variant va qo‘llanish xususiyatlarini tizimli ko‘rsatib bergani bilan bu sohadagi tayanch manbalardan biri hisoblanadi.

Lingvokognitiv yondashuvda esa frazeologizm faqat tayyor til birligi sifatida emas, balki inson tafakkuri bilan bog‘liq konseptual tuzilma sifatida qaraladi. Bunday qarashga ko‘ra, ibora tarkibidagi obraz tasodifiy emas, balki ma’lum bir tajriba, assotsiatsiya va milliy-madaniy tasavvur mahsulidir. Antropotsentrik tilshunoslikka oid ishlarda matn va til birliklarini inson omili bilan bog‘liq holda tahlil qilish zarurligi alohida ta’kidlanadi [2]. Xudoyberganovaning antropotsentrik matn tadqiqiga doir ishlari ham badiiy matnni til egasining tafakkuri, baholashi va idroki bilan bog‘liq hodisa sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi.

Frazeologizmlarning lingvokognitiv mohiyati, ayniqsa, ularning ichki obrazida yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “ko‘ngli joyiga tushdi”, “yuragi orqasiga tortdi”, “ko‘ziga issiq ko‘rindi”, “boshi osmonga yetdi” kabi birliklar insonning hissiy

holatini to‘g‘ridan to‘g‘ri emas, balki tana a’zolari, harakat va fazoviy tasavvurlar orqali ifodalaydi. Bu esa til egasining ruhiy holatni jismoniy tajriba orqali konseptuallashtirishini ko‘rsatadi [4]. Kognitiv metafora nazariyasida ham abstrakt tushunchalar ko‘pincha konkret tajriba asosida anglanishi ta’kidlanadi.

O‘zbek badiiy diskursida frazeologizmlarning konseptual asosi

Badiiy diskursda frazeologizmlar ayniqsa serqatlam ma’no hosil qiladi. Chunki badiiy matnda ibora faqat lug‘aviy birlik bo‘lib qolmay, muallif tafakkuri, qahramon ruhiyati, milliy madaniy fon va estetik niyat bilan uyg‘unlashadi. Shuning uchun bir xil frazeologizm turli kontekstlarda turlicha emotsional va kognitiv yuk kasb etishi mumkin [2].

O‘zbek badiiy diskursida ko‘p uchraydigan frazeologik birliklarning asosida, odatda, **ko‘ngil**, **yurak**, **ko‘z**, **bosh**, **til**, **qo‘l** kabi tayanch konseptlar turadi. Bu birliklar xalqning insonni qanday idrok etishi bilan bevosita bog‘liq. Masalan, “ko‘ngil” konsepti o‘zbek badiiy tafakkurida nafaqat his-tuyg‘u, balki nozik ichki olam, mehr, ranjish, yaqinlik, ma’naviy sezgirlik bilan ham aloqador. Shu bois “ko‘ngli qoldi”, “ko‘ngliga tugdi”, “ko‘ngli yorishdi” kabi iboralar faqat psixologik holatni emas, balki milliy hissiy tafakkurni ham aks ettiradi [5].

“Yurak” komponentli frazeologizmlar esa, ko‘pincha, jasorat, qo‘rquv, iztirob, sabr yoki ichki kechinma bilan bog‘liq bo‘ladi. “Yuragi siqildi”, “yuragi dov bermadi”, “yuragiga qil sig‘maydi” kabi birliklarda inson ruhiyati jismoniy holat bilan uyg‘un tasvirlanadi. Bu holat lingvokognitiv nuqtai nazardan muhim, chunki unda abstrakt kechinma konkret sezgi va tana tajribasi orqali ifodalanmoqda [4]. Bunday iboralar badiiy matnda qahramonning holatini uzoq izohlarsiz, birgina frazeologizm vositasida ta’sirchan ochib beradi.

Frazeologizmlarning badiiy matndagi funksional yuklamasi

Badiiy diskursda frazeologizmlar bir necha vazifani bajaradi. Birinchidan, ular personaj nutqini tabiiylashtiradi. Chunki xalq tilida yashab kelayotgan iboralar qahramon nutqiga

jonlilik, ishonchlilik va milliy bo‘yoq beradi [1]. Ikkinchidan, ular muallifning baholash pozitsiyasini yashirin yoki ochiq shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Uchinchidan, frazeologizmlar matnning emotsional-ekspressiv qatlamini kuchaytirib, estetik ta’sirni oshiradi [6].

Ayrim hollarda muallif an’anaviy frazeologik birlikni o‘zgartirilgan yoki yangilangan shaklda qo‘llaydi. Bu esa iboraning semantik yadrosini saqlagan holda, unga qo‘shimcha uslubiy bo‘yoq yuklaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda bunday holatlar frazeologik birliklarning nutqdagi ijodiy imkoniyatlari bilan bog‘liq tarzda izohlanadi [5]. Demak, badiiy diskursda frazeologizm tayyor qolip bo‘lish bilan birga, individual muallif uslubining faol elementi sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Frazeologik birliklarning badiiy matndagi yana bir muhim jihati shundaki, ular ko‘pincha madaniy xotirani saqlaydi. Ayrim iboralar xalqning turmush tarzi, qadriyatlari, axloqiy me’yorlari va ijtimoiy tasavvurlarini o‘zida olib yuradi. Shu sababli frazeologizmlarni lingvokognitiv tahlil qilish, aslida, matndagi yashirin milliy-madaniy kodni ochishga ham xizmat qiladi [6]. O‘zbek frazemalarining lingvokulturologik xususiyatlariga oid ishlarda ham iboralar xalq mentaliteti va qadriyatlarini aks ettiruvchi birliklar sifatida izohlanadi.

Frazeologizmlar va obrazli tafakkur

Lingvokognitiv tahlilda frazeologizmlar obrazli tafakkurning tilga ko‘chgan shakli sifatida qaraladi. Bunda ibora tarkibidagi obraz til egasining dunyoni qanday bo‘laklarga ajratishi, qanday belgilarni muhim deb bilishi va qaysi tajribalarni umumlashtirishi bilan bog‘liq bo‘ladi [4]. O‘zbek badiiy diskursida bu holat ayniqsa insoniy munosabatlar, ruhiy kechinmalar, or-nomus, sabr, muhabbat, g‘urur, ranjish kabi tushunchalarning ifodasida yaqqol seziladi.

Masalan, “ko‘ngliga qil sig‘maslik”, “ko‘z oldi qorong‘ilashmoq”, “boshi egildi”, “tili kalimaga kelmadi” singari iboralarda his-tuyg‘u, iztirob, hijolat yoki qo‘rquv bevosita emas, balki obrazli tasvir orqali beriladi. Bunday birliklarning kuchi shundaki, ular

o‘quvchi ongida tayyor manzara va hissiy fon hosil qiladi. Natijada frazeologizm matnda faqat ma’no tashuvchi emas, balki kognitiv va estetik ta’sir vositasiga aylanadi [5].

XULOSA

O‘zbek badiiy diskursida frazeologizmlar tilning obrazli, emotsional va milliy-madaniy qatlamini ifodalovchi muhim birliklardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ularni lingvokognitiv nuqtai nazardan tahlil qilish frazeologik birliklarning faqat turg‘un ibora emas, balki xalqning dunyoni idrok etish usuli, tafakkur modeli va madaniy xotirasi bilan bog‘liq murakkab hodisa ekanini ko‘rsatadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek badiiy matnlarida qo‘llangan frazeologizmlar ko‘pincha insonning ichki kechinmalari, hissiy holati, baholash munosabati va ruhiy tajribasini obrazli tarzda ifodalaydi. Ayniqsa, **ko‘ngil**, **yurak**, **ko‘z**, **bosh** kabi konseptual tayanchlar asosida shakllangan iboralar o‘zbek til egalarining olamni konseptuallashtirish xususiyatlarini yorqin aks ettiradi. Bu esa frazeologizmlarning lingvokognitiv mohiyati ularning ichki obrazida, semantik qatlamida va kontekstual faolligida namoyon bo‘lishini tasdiqlaydi.

Shuningdek, badiiy diskursda frazeologik birliklar qahramon nutqini tabiiylashtirish, muallifning estetik niyatini ifodalash, matnning emotsional-ekspressiv ta’sirini kuchaytirish va milliy kolorit yaratishda faol ishtirok etadi. Shu sababli frazeologizmlarni lingvokognitiv asosda o‘rganish badiiy matnning yashirin ma’no qatlamlarini, konseptual tuzilishini va madaniy kodini ochishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Demak, o‘zbek badiiy diskursidagi frazeologizmlar til, tafakkur va madaniyatning o‘zaro kesishgan nuqtasida shakllanuvchi murakkab birliklar bo‘lib, ularni lingvokognitiv yondashuv asosida tadqiq etish zamonaviy o‘zbek tilshunosligi uchun muhim nazariy va amaliy natijalar beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev, Sh. **O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati**. Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
2. Sultonsaidova, S., Sharipova, O‘. **O‘zbek tili stilistikasi**. O‘quv qo‘llanma.
3. Xudoyberganova, D. **Matnning antropotsentrik tadqiqi**. Toshkent: Fan, 2003.
4. Lakoff, G., Johnson, M. **Metaphors We Live By**. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
5. “O‘zbek frazemalarining lingvokognitiv xususiyatlari.” **Modern Science** jurnalidagi maqola.
6. “Frazeologizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari.” Ilmiy maqola.